

Från rituell vattenläkekonst till modern rehabilitering

Av Nils-Johan Höglund

En försommardag år 1700 är Samuel Skragge med häst och vagn på väg från Västerås mot Norbergs bergslag. Vad har han för ärende och resmål? Av lagman Gyllenhök på Fors säteri har han fått höra, att denne botat en av svaghet och värk sjuk arm med vatten från en av allmogen nyttjad källa längs farvägen till Västerås. Nu är han på väg för att själv prova vattnet.

Inhemska sjukvård

Dr Skragge hade några år innan utnämnts till provinsialmedicus, en av sammanlagt sju läkare med denna befattning vid denna tid. Han hade liksom sina fåtaliga kolleger fått sin utbildning utomlands, bl.a. i Bath, redan på romartiden ett termalbad *Aqua solis*, idag ett välkänt reumatologcenter. Han var därtill nödd och tvungen, eftersom ingen inhemska kliniska utbildning stod till buds. Inga sjukhus fanns kvar och all vårdtradition hade upphört efter Gustav Vasas konfiskering av kyrkans egendom. Kyrkan hade dittills sört för de sjukas välfärd och tagit hand om vårdbehövande i *helgeandshus*, uppförda i anslutning till klosterordnarna. Allt detta sopades bort och man var nu hänvisad till Guds nåd och egen förmåga.

Men tron på naturens läkande krafter levde kvar – framför allt tilltron till vattnets förmåga att återskapa liv och hälsa.

Källkult

Vattendrag och källor har i alla tider betraktats som utflöden av gudomliga krafter. Sedan urminnes tider har man samlats kring källor för att frambesvärja god växtlighet och äring men också för sin egen hälsas skull. Den hedna källkultens traditioner fördes vidare med nya förtecken av den missionerande kristendomen. Ända in i våra dagar har man på många håll uppehållit seden att trefaldighetskvällen vandra till närmaste offerkälla för att dricka vatten. Just vid denna tid på året ansågs vattnet och markens krafter vara mest förbundna med månen och himlakropparna. Första söndagen efter första fullmånen efter vårdagjämningen – en både helig och hednisk formel, som styr påsk- och trefaldighetstid.

Den viktigaste orsaken till dr Skragges sökande efter en hälsokälla är dock hans fasta tro på vattenläkekonst och *hydroterapi* – en tro grundad på humoralpatologiens lära om att alla livsyttningar är beroende av kroppsvätskornas (*humores*) sammansättning. Sjukdomar är enligt denna uppfattning en felaktig blandning av dessa vätskor (*dyskrasi*). Läkekonsten innebär att rätt förstå dessa rubbningar och återställa »vätskebalansen» – att bli på gott humör och vara vid sunda vätskor som vi alltjämt eufemistiskt säger.

Humoralpatologien i sin tur utgår från den grekiska naturfilosofien med dess grundtankar om de fyra elementen: eld, luft, jord och vatten, vilka med sina skilda kvaliteter torrt, vått, varmt och kallt konstituerar allt levande och betingar liv och hälsa, sjukdom och död. Man iakttog hur kroppen själv genom fluss och katarr (*katharsis* = rening) försökte göra sig av med överflödiga och skadliga kroppsvätskor och därmed rena sig från det onda. Denna uppfattning, övertogs sedan av romarna och spreds med dem över hela världen, det romerska imperiet. Konceptet förblev in i modern tid en allmänt omfattad och förhärskande sjukdomslära.

Vi känner bäst humoralpatologien från den latinska terminologien, vari också ingår läran om de fyra temperamenten, svarande mot var och en av de fyra kroppsvätskorna:

- blod – *sanguis* sanguinisk/lättsinne
- slem – *flegma* flegmatisk/kallsinnig/trög
- gul galla – *cholera* kolerisk/hetlevrad
- svart galla – *melancholus* melankolisk/mjältsjuk/dyster

Dessa uttryck har anammats i vardagsspråk och begrepps-
värld, men dess ursprung och betydelse betänker vi inte alltid.

Vattenläkekonst

Läkekonsten kom alltså under flera årtusenden att omfatta och tillämpa humoralpatologiens läror. Vatten invärtes *hydroterapi* och utvärtes *balneologi* utgjorde viktiga moment i all behandling. Därtill kom olika sätt att befria kroppen från onda och sjukdomsalstrande vätskor. Åderlätning *exsanguination* blev en sofistikerad konst – att i rätt tid och på rätt sätt *slå åder* – oftare och mer ju sämre patienten var – en åtgärd, som praktiserats i folklig läkekonst in i våra dagar. Andra hjälpmedel var sughorn och koppjärn, som först upphettades innan de anbringades över sjuka ställen. Att applicera blodiglar blev en standardbehandling, särskilt sedan man med specialvagnar på järnväg vid 1800-talets från fick tillgång till äkta ungerska iglar.

Fransmännen utvecklade *klysmatekniken* och kallade den lavemang, som likaså användes i alla upptänkliga situationer. Ändå avled bland många Ludvig XIII, solkungens fader, trots sjuttionio lavemang och åttiotre exsanguinationer!

Balneologi

Att dricka vatten var inte bara ett livsvillkor. På sättet att ordina vatten kände man igen den välutbildade läkaren. Varmt eller kallt vatten, tillsatt med salter, beska och bittra, är ett alljämt omistligt inslag i drickkurerna på de kontinentala kurorterna. Ofta är de förenade med promenader, till fots eller med häst och vagn, för att »skaka ner» de stora vätskemängderna – ibland upp till 4–6 liter per dag!

När Turner, den engelske akvarellmålaren, kommer till Spa i Belgien – den äldsta och mest berömda av europeiska kurorter, känd redan på 1500-talet och med sin glanstid på 1700-talet, då den gästas av bl.a. Peter den store och Gustav III

– avbildar han Promenades de Sept-Heures, en almallé där de aristokratiska besökarna skulle koppla av efter middagsmålet. *Spa* har f.ö. på engelska blivit synonymt med kurort. På nordtyska havskurorter promenerar man än idag i s.k. *saliner* – dubbelalléer, klädda med granris och begjutna med saltvatten, som i den milda havsbrisen dunstar och inandas av de promenerande – ett naturligt inhalatorium.

På tyska och italienska kurorter är man än idag mycket noga med sina »Trinkkuren«. På bestämda tider vandrar man från källa till källa och inmundigar ordinerat antal glas vatten av olika kvalitet och temperatur. Fortfarande försöker man övertyga kurgästerna om att vattnet är välgörande för snart sagt alla krämpor. Men kolleger emellan säger man att det viktigaste är att följa tidsschemat och inrätta sig därefter; säkert avstressande för jäktade nutidsmänniskor, avbetingande för onaturliga reflexer menar ryska kolleger i Sochi vid Svarta havet.

Romarna utvecklade badandet till både en förfinad konst och medicinsk terapi *balneologi*. Visserligen var de romerska termerna mest en mötesplats för patricierna, den tidens »jet set», och i mindre omfattning sjukvårdsinrättningar. Men badformerna har levt vidare och har på olika sätt utvecklats och använts på medicinska indikationer, framför allt för smärtlindring och uppmjukning av ömma, stela leder och muskler. Ofta har badvattnet tillsatts med örtextrakt och dekokter för att ge ytterligare bot och lindring, t.ex. svavel, havstång, gran och tallrisavkok, som förutom den angenäma doften ger en behaglig värmekänsla *hyperemi*.

På många kontinentala kurorter får man dessutom höra, att mineraler och spårämnen i lerslam och badvatten verkar stimulerande på olika vävnader – ett slags naturlig jontofores får man tro. Det blev efterhand vanligt att kombinera själva badandet med våtvarma inpackningar i lera och vulkanslam med eller utan samtidig knådning (massage). Envar kurort utvecklade sin speciella behandlingsform och riktade sig till olika grupper av patienter, som därtill lockades av det sällskapsliv som florerade och de sociala kontakter som knöts.

Svensk tradition

I Sverige hade år 1678 en hälsokälla för medicinskt bruk i Medevi upptäckts av Urban Hiärne. Tack vare Hiärne kom vår första surbrunn mycket snart att besökas av kungahus och högadel. Följande årtionden upptäcktes och upptogs en rad brunnar runt Mälaren och i Mellansverige. Hiärne gav ut *Den lilla vattuprovaren*, en handbok i vattenanalys. Med denna skrift i sin hand skyndar sig doktor Skragge till den öppna källan invid Kopparbergsvägen på gränsen mellan Kila och Fläckebo socknar. Han analyserar vattnet, finner det *martialiskt* (järnhaltigt) och dessutom »kvickt», innehållande den »hemliga syrlighet» (*Acidum occultum*), som är det verkliga tecknet på vattnets höga kvalitet. Det är den naturliga kolsyran, som han anar.

Skragge inser att det vatten som han undersökt gott kan mäta sig med andra källors. Han köper den kringliggande marken och annonserar följande sommar om sin upptäckt och inbjuder till vattenkurer. Med stor energi påbörjar han uppbyggnaden av badhus, kyrka, apotek och logement på betesmarkerna och impedimenten runt omkring. Den första »stuvan» är ett enkelt badhus, där man ger varma bad genom att hålla vatten på uppvärmda stenar och kalla bad i form av översköljningar från tapptunnor.

Dagordning – brunnsplakatet

Än viktigare är *dagordningen*, så som den är fastlagd i brunnsplakatet, undertecknat av kungen själv, vilket reglerar »drickordningen» vid de inhemska surbrunnarna. Tidigt om morgnarna finner sig *uslingarne* – de fattiga, obemedlade – till första morgondrickningen; därefter den stora hopen, *allmogen*, och sist det adliga och andliga *frälset*: ju senare på dagen dess finare folk! Vattnet skulle intas under det man promenerade och konverserade om alldagliga, icke upphetsande samtalsämnen; diskurser om politik och religion var förbjudna.

Efter bara några år hade ett helt samhälle växt fram längs landsvägen, *Brunnsgatan*. Sättra brunn kom tidigt att besökas och befolkas av allmoge och småfolk, i mindre utsträckning av högadel och ämbetsmän. Det var dock den senare kategorin,

som utvidgade Brunnen genom att bygga egna bostäder för att därigenom tillförsäkra sig den enda form av sjukvård som då-förtiden stod till buds. Många av dessa bostäder har varsamt rustats och utgör idag en kulturellt unik och alltjämt levande miljö.

1800-talet

Med 1800-talet kom det framväxande borgerskapet att dominera brunnslivet. De inhemska brunnarna blev våra första sommarnöjen. Man reste under några veckor varje sommar till »sin« brunn, till en del för att kura sina krämpor, än mer för nöjes skull, för att få omväxling, träffa vänner och göra bekantskaper – både i affärer och på äktenskapsmarknaden. En kort tids återgång till lantligt behag och rustika förhållanden, ett slags rousseauanism i svensk tappning.

Även kungligheterna rekommenderades återkommande kurortsvistelser. Mest känd är Gustav III:s besök på Loka brunn två somrar i rad, en mycket spektakulär händelse förevigad i litografier och trivialpoesi. Till allt annat ansågs källvatten nyttigt för fertiliteten, »kan få mången vagga i gungning» som dr Skragge uttrycker det i en av sina traktater. Det må vara hur som helst med den saken, Sverige fick så småningom en arvprins, men det är en annan historia.

Mot slutet av 1800-talet kom havskurorterna alltmer i ropet lockande nya skaror av besökare, vilket medförde en övergång till allt friare badformer. Parallellt härmed bedrev badapostlar och hygienivrare propaganda för allmänna bad runtom i samhället. Badstugor och badhus växte upp och blev omtyckta samlingsställen för »badande vänner» av alla slag.

Utveckling

Många kurorter lärer sig med kända läkare, som garanterade medicinsk sakkunskap åt verksamheten. De mest framsynna kombinerade bad- och vattenkurerna med annan fysisk träning, övningar i det fria, sjukgymnastik m.m. Sättra brunn – som genom en donation 1747 blev associerad med Uppsala universitet och dess medicinska fakultet – leddes av professorn i praktisk medicin. Den både lockade stora skaror hjälpsökande och utvecklade fysikaliska behandlingsmetoder i takt

med tiden. Så var Sättra brunn under elektricitetslärans framväxt beryktad för sina gnistdoktorer, som tillämpade de nya rönen på förväntansfulla och säkert rädda patienter. Man hade stora framgångar med Teslaströmmar, särskilt på hysteriker eller skall man säga funktionellt präglade patienter.

Dagsläge

Idag är Sättra brunn liksom det fåtal brunnar som överlevt den nya tiden en medicinsk kurort inriktad på behandling av rörelsehindrade, främst reumatiker av alla slag, men även neurologiskt handikappade och stokedrabbade. De flesta patienterna remitteras via sina huvudmän med vilka man har löpande avtal. Ett antal kommer numera även genom försäkringskassorna för rehabilitering. Man stannar i 30 dagar, 300 patienter åt gången, och får efter läkarbedömning ett individuellt program omfattande medicinska bad – alltjämt ett omtyckt och användbart adjuvans, sjukgymnastik och s.k. medicinsk träningsterapi (teknisk styrke- och rörelseträning) samt arbetsterapi inkl. funktionsanalys, utprovning av ortoser och tekniska hjälpmedel samt ADL-träning. Detta sker i en miljö, som återspeglar mycket av gamla tider, ehuru givetvis rimliga krav på komfort och bekvämlighet har tillgodosetts.

Man bedriver vidare en målmedveten intern- och externutbildning. Särskilt skall nämnas de årliga forskarutbildningsveckorna för doktorander och jämställda, som leds av vidtalade företrädare för medicinska fakulteten. Dessa kurser riktar sig till unga forskare i hela Norden och behandlar omväxlande teoretiska och kliniska ämnen med anknytning till reumatologi och rehabilitering. Slutligen skall nämnas den fortlöpande metodutveckling och uppföljning, som sker i samarbete med Vårdhögskolan, t.ex. beträffande stroke- och afasi-behandling, Mb. Bechterew och fibromyalgi.

Stor vikt läggs traditionsenligt vid det sociala livet, avkoppling och underhållning. Alltjämt förekommer grötlucken, här som på Medevi – ett minne av de fruktbarhetsriter som en gång var knutna till hälsokällorna – vi skall inte göra oss urarva. Gammalt och nytt i bästa samverkan.